

Mapen lorratza herri baten historian

EUSKAL HERRIKO KARTOGRAFIA HISTORIKOA

Kartografiak herri edo lurralde baten ezaugarriak baino askoz gauza gehiago adierazten dituela jakina da. Mapak eskuan konkistatu dira kontinenteak eta eraiki dira inperioak historian zehar, eta eskoadra zein kartaboiez definitu dira identitate kultural eta politikoak. Euskal Herria bezalako "historiarik gabeko" herriak atzerriko begiekin marraztu izan dira sarritan, baina euskaldunak, grafikoki irudikaturiko subjektu izaten jarraitu dute hala ere. *Imago Vasconiae* atlasak arrasto horri jarraitzeko aukera ematen digu orain.

 URKO APAOLAZA AVILA

 IMAGO VASCONIAE / TXALAPARTA

Claudio Ptolomeo astronomo greziarrak mapa oso zehatzak egiteko oinarriak jarri zituen II. mendean. Geroztik iturri baliotsua izan da, 1478ko honako mapa hau egiteko kasu. Bertan, egile klasikoek egindako gens edo "tribuen" sailkapen zabaldua ageri da (baskoiak, barduliarrak, karistiarak, autrigoiak...), baita hainbat toponimo ezagun ere.

1 050. urte inguruan Europako Mendien altzoan bizi zen monje beneditar batek margo gorri, hori, urdinak erabilia, zirkulu obalatu bat trazatu zuen pergaminon, eta pixkanaka, inguratzen zuen espazioaren eta bizi zuen denboraren irudia marrazten hasi zen pazientzia osoz ahalik eta zehaztasun gehienez, kristau erlijioko Apokalipsia ere azaldu nahian. Monje hark, Liébenako Beatoak, ezagutzen dugun mapamundi zaharrenetako bat egin zuen, eta Europako kontinentearen ertz batean, Pirinioen iparraldean, honako hitza idatzi zuen: *UUasconia*.

Landetan, Aturri ibaiaren ondoan dagoen antzinako Gaskoniako Saint Serverreko monasterioko eskuizkribu batean gorde da mapa hori, eta material kartografiko batean Euskal Herria kokatzen den lurraldearen erreferentzia zaharrenetako dugu seguruenik. Beatoak itsasoz inguratuta irudikatu zituen kontinente guztiak duela mila urte, eta eguzkia eta ilargia haien inguruan, Lurra laua balitz bezala. Mapek norbere errealitatea islatzeko balio izan baitute mendeak joan mendeak etorri, edo errealitatea norbere ideietara ekartzeko.

Atlasari garrantzia ez dio ematen biltzen duen zorroak, baizik eta bere edukiak eta intentzionalitateak: euskal lurraldea globaltasunean hartuko zuen obra baten falta sumatzen zen

Saint Serverreko mapamundia da *Imago Vasconiae*. *Euskal Herria: kartografia historikoaren atlas* (Txalaparta, 2024) obra aurkeztu berrian ageri zaigun bigarren mapa, lehenengoa Abauntzeko harriarena da, milaka urte batzuk lehenago egina (ikusi 27. orrialdeko koadroa). Bilduma hori, herri honen historiak zuen hutsune handi bat betetzeko asmoz osatu dute Jose Mari Esparza idazleak eta Ramón Oleaga ikerlariak.

Gaian adituak biak hala biak, esperientzia luzeak mapagintzaren ikerkuntza arloan, eta urte eta ordu askotako lana da honako atlasa.

“Lehenengo hautaketan nola edo hala gure lurraldea islatzen duten milaka adibide atzeman genituen, eskala handiagan edo txikiagan”, azaldu du Oleagak bildumaren aurkezpenean. Horretarako herrialde ugaritako liburutegi eta museoetako katalogoak hustu dituzte, baita erakunde espezializatueta funtsak ere, hala nola Kataluniako Institutu Kartografikoarena edo Espainiako Institutu Geografiko Nazionalarena. Hurbilketa “trauskil” horretatik 800 mapako corpusa osatu zuten eta atlaserako 300 pasatxo hautatu dituzte, “gure ustez, historiaren joanean gure herriak izan duen irudikapenaren berri ematen dute”, dio ikerlariak.

Eraitza ia 450 orrialdeko koloretako edizio zaindu bat da, mapa bakoitzaren detaile ñimiñoena ez galtzeko, azalpenak euskaraz, frantsesez, gaztelaniaz eta ingelesez dituela. Txalaparta argitaletxearen eskutik argitaratu dute, eta Laboral Kutxaren finantzazioari esker.

Baina atlasari garrantzia ez dio ematen biltzen duen zorroak, baizik eta bere

Abauntzeko mapa historiaurreko gizakiak grabatu zuela uste dute adituek eta mendiak eta ibaiak daude irudikatuta, animaliekin batera.

edukiak eta intentzionalitateak. Izan ere, lehendik Euskal Herriko mapen inguruko hainbat katalogo argitaratu izan bada ere, lurraldea globaltasunean hartuko zuen obra baten falta sumatzen zela diote egileek. Hala, Espartzaren aburuz atlasak lagunduko du "Baskoniak historian zehar izan duen bilakaera ulertzen". Kartografia sortu zenez geroztik, ez baita lurra neurtu eta azaltzeko zientzia hutsa izan, ekin-tza politikorako tresna bat baino.

MUNDU ESFERIKO BATEN PROIEKZIOAK

Zaila da esatea sorturiko lehen mapa zein izan daitekeen. Harrian zizelkatu edo marrazturiko hainbat eta hainbat adibidek adierazten dute Historiaren jada inguratzen zuten espazioaren jakitun zirela gizaki ehiztari eta biltzaileak. Ekialde Hurbilean, Antzinaroko zibilizazioetako hiriak irudikatzen muralak aurkitu ditzakegu, baita lehen *Imago Mundi* (Munduko Mapa) omen dena ere: K.a IV. mendeko ohol-txo babiloniarrek Lurraren ikuspegi mitologiko bat eskaintzen du. Txinan berriz, Qin dinastiaren aurretik data-turiko mapak azaldu dira indusketa arkeologikoetan.

Geroago, greziarrek eta erromatarrek teknika kartografikoak sofistikatu zituzten erabilera militarerako. Claudio Ptolomeo astronomo greziarrek II. mendean mapa osoak egiteko gidalerroak eta materialak eskaini zituen *Geografia* izeneko lanean, milaka toponimorekin. Hurrengo mendeetan Ptolomeo oinarriko erreferentzia izan zen mapagile askorentzat, eta adibidez, XV. mendean bere lana lehen aldiz inprimatu zutenean, iturri klasikoetako *gens* eta lekuen izenak ageri zaizkigu euskal lurraldeetan kokaturik.

Monasterioetako ikuspegi kosmologiko erlijiosoz egindako mapek agindu zuten Erdi Aroan –Liébenako Beatoaren tankerakoak–, baina XVI. mendetik aurrera, Europako potentzien espansionismoak ekarri zuen karta nautikoak edo *portulanoak* ugaritzea, estrategikoak eta funtsezkoak baitziren lurralde berrien konkistarako. Enperadoreek kartografo adituei agindu zieten euren inperioetako lur eta itsasoak zehazki definitzeko eta altxor sekretua bailiran gorde zituzten, soilik militarren eskuetan.

Arrazakeriak eta europar supremazismoak goia jo zuen garaian, XIX. mendean, menderakuntza eta esplo-

Abauntzeko kartografoak

Seguruenik munduko mapa zaharrenetako bat dugu *Abauntzeko Mapa* edo *Abauntzeko Harria* deiturikoa, nazioarteko zientzialariek ere aitortu dutenez. Izen bereko haitzuloan aurkitu zuten 1993 inguruan arkeologoek, Ultzama haranean, Arraitzen, eta urte luzetan aztertzen ibili eta gero, 2009an baieztatu zuten dokumentu kartografiko baten aurrean egon gaitezkeela.

Pilar Utrilla Zaragozako Unibertsitateko Historiaren katedradunak aztertu zuen harria, Carlos Moza doktorearekin batera. Utrilla 1976an hasi zen indusketa lanak egiten Abauntzeko haitzuloan, Joxe Migel Barandiaran antropologoak bultzatuta, eta handik urte batzuetara aurkitu zituzten grabatuak.

Kalkulatu dutenez, mapa duela 13.660 urte egin zuten historiaren gizakiek, Magdalenaldian, hogeizentimetro luze baino txikiagoa den errekarri zapal batean. Ikerlarien arabera, haintzulotik gertu dagoen San Gregorioko haitzak daude irudikatuta, baita bere oinean dagoen pasabidea eta Zaldatzain erreka edo handik oso urrutira ez dauden padura batzuk ere. Gainera, oreinen eta beste animalia batzuen irudiak ere ageri dira: "Bozeto bat izan daiteke, edo mapa soil bat. Edo hurrengo ehizaldirako plana irudikatu dezake, edo agian jadanik gertatu den zerbaiten kontakizuna da", diote ikerlanean. Auskalo.

Nolanahi ere, Abauntzeko maparen tesiari funtsa ematen dioten beste kasu batzuk ere badaude, inguruko paisaiaren irudikapenak direla uste baita. Romanelli azar-nategian esaterako, Italian, erreka baten meandroak identifikatu dituzte, baita Gargaseko haitzuloaren sabaian ere, Okzitanian, agian Garona ibaiarenak izan daitezkeenak.

Izan ere, duela milaka urte sua egin, ehizan aritu eta labarretan margolan ikusgarriak egiteko gai baziren, naturarekin sinbiosian bizi ziren gizaki haiek zergatik ez zuten inguruan zuten geografia ere marraztuko?

taziorako tresna indartsua bihurtu zen kartografia. Esploratzaile eskoziarrek kobre eta kobaltozko hobi erraldoiak zehaztu orduko, Belgikako Leopoldo II.ak Kongoren genozidioari ekin zion, adibidez. Afrikaren mapa geopolitikoak dituen lerro zuzenak kolonialismoaren orbain biziak baino ez dira. Eta eskala eurozentrikoz iritsi dira guganaino gainera, Gerardus Mercator flandriar geografokoak 1569an munduaren proiektzio amorfoa zabaldu zuenetik –Europa eta Ipar Amerika zabalagoak balira bezala erakusten ditu– irudi hori gailendu baita, gizon zuriak mundua dominatzen zuten garaia irakur.

“Garai hori ezin da eternizatu gutxiengo horrek sorturiko munduaren irudi geografikoa behin eta berriz erabiltza”, idatzi zuen Arno Peters zinemagile

Egile batzuek aspalditik eta konplexurik gabe aipatzen zituzten euskaldunak, baita “Euskal Herria” izena bera ere

eta historialariak. Esan eta egin: 1974an, duela mende erdi, bere ustez munduaren mapa justuagoa zena marraztu zuen. Petersen proiektzioan oinarrituriko Lurraren plano hamaika hizkuntzara itzuli da geroztik, baita euskarara ere.

HERRI BAT, HAMAIKA IZEN

Eta euskaldunok? Non eta nola kokatzen gara kartografiaren lubaketan? XVIII. mendetik aurrera, herri bat subjektu gisa aitortua edo gutxienez ikusia izateko, ezinbesteko zuen karta eta mapetan agertzea, erakusle hori gabe existitzen ez zen “historiarik gabeko” herria omen zelako.

Euskaldunak bizi ziren lurraldeari hamaika modutan deitu izan diote atzerriko begietatik iraganean. Estrabonek duela bi mila urte baino gehiago lehen deskribapena egin zuen: “...haratago Baskoien herria dago, eta hor Pompeyópolis esatea bezala dena...”, azaldu zuen. Mende parrastada bat geroago, 1571n Joanes Leizarragak Heuscal-herria hitza idatzi zuen lehen aldiz, Testamentu Berria itzultzerakoan.

1821ean, Franz August von Etzel militar prusiarrak Europaren *Völkerkarte* edo nazioen mapan adierazle etnolingustikoak ere erantsi zituen, eta argi eta garbi nabarmendu zuen “Basken” hitza euskal lurraldeetan, estatu-nazioen mugak erdibitu gabe. Euskararen hedapena Erribera baino pixka bat gorago ageri zaigu irudi horretan, oso eremu zabalean oraindik. XIX. mendean halako mapak ugari ziren, bidaiari eta hizkuntzalarien eskutik.

Ezker-eskuin eta goitik behera: 1905ean argitaraturiko "Euskaria" izena daraman mapa, Euskal Herriaren eremu osoa erakusten duen lehenengotakoa; XVII. mendean Blaeu familia herbehereetarrak egindako atlasaren detailea, karta nautikoei jarraiki; Iberiar Penintsulan inprimitutako lehen mapa modernoa Francesco Berlinghieri florentziarrak egin zuen, baina euskal lurraldeak ez zituen oso ongi kokatu, Bizkaia egungo Asturiasen jarri zuen.

Garai hartako beste "mapa batzuetan, Nafarroa edo *Navarra* ikusiko dugu lurralde osoari deitzeko", azaldu du Esparzak *Imago Vasconiae*-n, eta XIX. mendean aldiz, antropologo eta hizkuntzalarien bidaien ondorioz kartografia gero eta oparagoa argitaratu zen, baina "lurraldearen erdarazko izenak ugaritu ziren, bateratu ordez", dio idazle tafallarrak.

1801eko apirilaren amaieran Wilhem Humboldt intelektual eta diplomatiko prusiarrak Euskal Herrira egingo zuen bigarren bidaiari ekin zion Parisetik. Bi urte lehenago lurraldeotatik lehen aldiz igaro zenean txundituta geratu zen euskaldunen hizkuntza eta ohiturakin: "Frantziako eta Espainiako bi mugen barnean bizi arren, izaera eta

itxura guztiz berezia dute", idatzi zuen *Die Basken* liburuan. Baina antropologia konparatua aplikatzerakoan, Humboldt segituan jabetu zen euskaldunek bizi zuten egoeraz eta patuaz: "Zorigaitzoko herri honek bere izenaren batasuna ere galdu du", azaldu zuen, segidan baieztapen irmo bat egiteko: "Euskal Herri frantsesean, probintzia baskongadoetan eta Nafarroan barreiatutako herri osoa: euskaldunak [dira]".

Esparzari bezalaxe, atlasa testuinguru historikoz jantzi duen Joseba Agirreazkuenaga EHuko katedradunari ere esanguratsua egin zaio Humboldt azaldutako izenaren madarikazio hori, Sarako Joanes Etxeberriek eta beste egile batzuek aspalditik eta konplexurik gabe aipatzen zituztelako euskaldunak, "baita

Euskal Herria izena bera ere, Zuberoatik Bizkairaino lurralde osoa adierazteko", dio katedradunak.

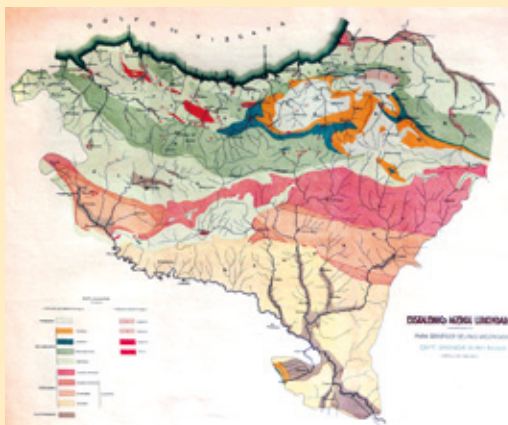
Agirreazkuenagaren esanetan "subjektu eta eragile horiek, euskaldunak, ez dira denboragabeak, ezta 'berezkoak' ere, eta hainbat mapetan grafikoki irudikatu den espazio batean bizi dira, eta kontakizun eta istorioen bidez bere buruaren jabe ageri zaizkigu. Hartara, gehiago edo gutxiago, beren buruaren kontzientzia, ipseitatea erakutsi dute". Beraz, existitzeko modu bat ere badira mapak: aita Manuel Larramendi XVIII. mendean euskararentzat hiztegia eta gramatika ontzen saiatu zen gisan, bidezkoa da kartografia bat osatzea, euskaldunok gure historiaren parte izan gaitzen.

Hizkuntzak eta euskara mapetan

Euskal Herriaz historian zehar bereziki ekoitzi den kartografia, oso loturik egon izan da euskararen hedapen eta erabilerarekin. *Imago Vasconiae* atlasean horren adibide esanguratsu batzuk ditugu.

1730ean Gottfried Hensel hizkuntzalariak *Aita Gurea* otoiitz kristaua erabili zuen Europako hizkuntzak mapa batean kokatzeko, eta Iberiar Penintsularen iparraldean euskarazko moldean jarri zuen: *Gure aita cerue tan aicena...*

Euskaren hedadura irudikatzeke lehen mapa segur aski 1810ean egin zuen Eugène Coquebert de Montbretrek. Horren ostean, beste asko gauza bera egiten saiatu ziren, C.F. Weilandek txekierazko Europako hizkuntzen mapako zerrendan *Baskowé* ere sartu zuen, adibidez. Askoz ezagunagoak dira Louis Lucien Bonapartek 1863an osaturiko euskalkien mapa izugarri zehatzak.

Euskal Herriko Agerkai Lurkindarra, 1905ean argitaratua, euskarazko izenburua daraman ezagutzen den lehen mapa.

Euskarazko izenburua duen lehen mapa jakina 1905ekoa da: Ramon Adán de Yarza ingeniari bilbotarrak egindako plano geologikoa edo *Euskal Herriko Agerkai Lurkindarra*. Eusko Ikaskuntzak, bestalde, 1922an Euskal Herriko

zazpi probintzien mapa moderno bat egitea agindu zuen, euskarazko izenekin. Hortik aurrera erakunde askok jarraitu zioten bide horri –1936tik diaporan inprimatu ziren batez ere halakoak–.

Bada 1961eko mapa bat, Francoren diktadura betean Donostian egindakoa eta egile ezezaguna duena. Euskal Herriaren mapa hori euskaraz dago osoki, legendak eta guzti, eta ertz batean Joanes Etxeberri Ziburukoaren aipua dakar: "*Iruñea, euskaldunen hiri buruzagia*". Horrek erakusten du momentu zailenetan ere kartografiak balio izan duela nortasunak berresteko eta aldarrikapenerako.

1979an Jose Luis Lizundia euskaltzainak eskala eta kalitate handiko mapa baten argitalpena zuzendu zuen Caja Laboral-Euskadiko Kutxarentzat, leku-izen guztiak euskaraz zituela, Nabarrenkozetik Kalagorrriraino, Kantauritik Ebroraino.

MAPEN ZOOMA HURBILTZEN

Mapak, izenak, irudiak eta ikurrak elkar lotuta, puzzle baten moduan argazki konplexu bat osatu dute Esparzak eta Oleagak *Imago Vasconiae*-n, Euskal Herriaren koordenada historiko guztiak balitu bezala.

Atlase hasten da Ptolomeoren informazioetan oinarrituriko mapekin, gero *Biscaya* eta *Biscaien* izenak dakartzaten karta nautikoak nagusitzen dira. Hasierako zati honetan badaude baita ere Nafarroako erresumako merindadeak –Pirinioetako bortuen iparralde zein hegoaldekoak– zehazten dituzten mapak. Adibidez, Giacomo Cantelli kartografo ospetsuaren irudi batek, Erroman 1690ean egina, Behe Nafarroa, Zuberoa eta Lapurdi aipatzen ditu Nafarroaren mapan, baita "*parte della Biscaia*" (Bizkaiko eremua) delako lurraldea ere, Kantauri ertzean.

XIX. mendea gatazka ugaritan murgildu zen eta armada handien behar militarrek asetzeko mapa joriagoak ugaritu ziren orduan. Baina korrante liberalek herrien benetako izatea estatu-nazioetara kimatu zuten, eta ondorioz, sarri

Liédénako Beatoak 1050 urtean egindako mapamundiaren xehetasuna, UUasconia hitza irakur daiteke Pirinioen iparraldean, Saint Serverreko monasterioaren irudi ondoan.

askotan, Euskal Herriko lurraldeak zaitikatuta agertzen ziren mapa horietan. Bazeuden ordea salbuespenak, 1817an Independentzia Gerraren harira Aaron Arrousmith grabatugile britainiarrek egindakoa kasu: marra horixka eta lodi batek lau probintziatako ertzak zeharkatzen ditu, egungo Hego Euskal Herriaren soslai kasik iguala irudikatzeke.

Pixkanaka, Oleagak dioen gisan, "garai historikoetan aurrera egin ahala, mapak, argazkien 'zoom' baten gisara, hurbildu egiten dira, eta eskalak eta xehetasunak hobetzen".

Hala iristen gara XX. mendeko kartografiara, abertzaletasunak hauspotutako iruditegi oso bat ekarri zuena. 1905ean *Mapa de Euskaria* argitaratu zen Parisen –1894ko Donostiako Lore Jokoez geroztik asko zabalduetako izena zeraman– Euskal Herriko zazpi probintziekin. Horri beste askok jarraitu zioten noski. Jose Luis Zumarragak egindako *Euskaleri'ko Karta* mapa ko-reografikoak 1930eko hamarkadako Euskal Herria islatzen zuten 400 marrazki baino gehiago zituen. Mapa hori Donostiako Aurrezki Kutxa Municipalak berrargitaratu zuen arrakasta handiz 50 urte geroago, 1983an, eta Frantziatik aterata berri zen Euskal Herriko etxe askotan zintzilikatu zen.

Imago Vasconiae bildumako azkeneko mapa 2021eko Ipar Euskal Herriko plano turistiko bat da. Orain mugikorraren ditugun aplikazioetako bilatzaile geografiko digitalei esker mugitzen gara harantz eta honantz. Baina kartografia historikoak jarraitzen du arma boteretsua izaten, Esparzari inoiz esan zioten bezala, "atlasik gabeko herria nortasun agiririk gabeko herria" delako. ●